

MARNO JÁNOS

A bal flótás

József Attila – a költészet maga. Tragikus sorsa révén éppen a sors iróniája, a Történelem tette azzá, úgyhogy ha egy ma emberének az utcán (történetesen!) a költészetet hozza valami az eszébe, elsősre alighanem az ő nevét fogja társítani hozzá. Petőfiét legfőkébb akkor, s még akkor sem biztosan az övét, ha ez a ma embere még a hazájáért duzzog. József Attila (ez nálam is mint egy ma emberénél, az elemitől a középfohig, rohamokban következett be) húszévesen már nem bírta hazáját, nem oly értelemben, mintha megutálta volna, hanem nem bírt vele, nem birtokolta, botrányos verse szerint („se istenem, se hazám”): már eszmeileg sem. Elemistaként ez engem már tompán üthetett csak szíven, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, kitelepítvén az isten háta mögé vidékre (amely, persze, mára Paradicsommá érett – no meg rohadt is – az emlékezetemben); természetesen érintett a vers, láztól vagy lázító hatástól mentesen, de valamennyire gyógyítólag, hogy osztozkodhatunk bizonyos (hiány)betegségben. Bizonyos járványoknak megvan ez a gyógyoldala is. Tantermünk front- és oldalfalain: Marx, Engels, Lenin, Rákosi ekkor már nem, Petőfi, József Attila – a többit most nem látom magam előtt; közös bennük a tettekre (kicsattanó) egészség, kivéve József Attila képét, akinek csak a bajusza tömöttebb nekem a kelleténél. Talán jobb’ szerettem volna, ha egyáltalán nincs rajta bajusz. (Persze, akkor min nem billegtetett volna ama morzsa!) Hiába retusáltatott a képe merészen félreszegett (!) vasúti tekintetté, a *ború* így is kitetszett belőle. Daccá hegyezve, igaz, nem dacossá, nem duzzogóvá, nem ilyenné-amolyanná, holott az a rézsút előrevetett tekintet mintha nagyon is elszánta volna magát valamire; mintegy a perspektíva (természet)-törvénye szerint. Párhuzamosok összeesése.

De ne rohanjunk mindjárt ennyivel előre. József Attila találkozása az avantgárd „izmusokkal” (szürrealizmus, konstruktivizmus, futurizmus!) futó kaland, támaszául vagy vezérelvéül egyik sem szolgál a gyakorlatban, az ő támaszai és vezérelvei személyesebbek, sőt individuálisabbak is; csalódás-függőek. Versei egyszerre cáfolják és erősítik is a modern és posztmodern teóriák „vesszőparipáját”, mely szerint a műalkotás önálló, öntörvényű képződmény, életrajzi, lélektani, szociológiai adatokkal nem „fejthető meg”, referenciáit saját magában hordozza. József Attilát mégsem tudjuk a (meglehetősen) közismert tragédiájától elvonatkoztatva olvasni (ahogy Petőfit sem március tizenötől vagy Segesvártól), de még olyan életeseményektől sem, mint pl. a Horger-affér a *Tiszta szívvel* című vers kapcsán, hogy őt ezért kicsapták az egyetemről, vagy a kései darabokat motiváló pszichoanalízistől, a Flóra-szerelemtől stb. És minél szorosabban olvassuk a verseket, minél részletezőbben a bennük felbukkanó ún. nyelvi alakzatokat (toposzokat és trópusokat), annál több és több életrajzi illetve pszichológiai megfelelésre bukkanunk, gyakran

jóslatokra, amelyek, a szaknyelv szerint, önbeteljesítő jóslásoknak bizonyulnak. Teremtő, ha nem egyenesen provokált realizmusnak. Valóság-idézetnek, illetve valóság-előidézésnek. A csalódást nem a vers okozza, hanem a verset a csalódás, és nem logikusan, hanem organikusan. Amikor József Attilát a költészettel magával azonosítom, tudva és nem-tudva is, erre gondolok. Arra, hogy versről versre haladva vált egyre autentikusabb részesevé az élet(történet)ének, egészen a – prehistorikus tragikumot újra-elevenítő – megszakadásig. Koronadarabja ennek a füzérnek a *Könnyű fehér ruhában*, amely négy versszakba sűrítve transzformálja együvé az önéletrajzi, a pszichológiai (és bölcséleti), a morális (társadalomrajzi) és a mitológiai aspektusokat. Négy (ötsoros) tételben „játssza el” a csalódás drámáját, nem kronológiai fejleményei, hanem a nézetiségek szerint. A negyedik (mitológikus) tétel azonban már transzcendál is, túllép a rációval fogható tapasztalatiságon, át az alkotás, azaz a teremtés eredeti – épp ezért foghatatlan – „stádiumába”, amelyben a (mitológiai) hős „benne-fogantatik”; többszörösen is veszélyes (vésztől) hely ez a modern (s a mai) elme számára, mégpedig elsősorban azért, mert ismerveit mára, érdemben legalább, elveszítettük, ami megmaradt, azt a természettudományok és a szellemi történeti tudományok kisajátították, elvonták (absztrahálták), s ezáltal semlegesítették is.

Mit jelent (mit is tesz) az, hogy – hasonlat? Amilyen egyszerűnek, triviálisnak tűnik a kérdés, annyira tarthatatlannak (mert pl. ingoványosnak) bizonyulhatnak a rá adott válaszok. Hiszen a hasonlóság nem azonosságot jelent, hanem valami rokonszerűséget, valami pontosítatlan közös nevezőt a hasonló és a hasonlított között – hangsúly a pontosítatlanságon, lévén a közös nevező magában (érdemben) megnevezetlen. Hasonlattal szólva: alkalmi szülötte csupán a hasonló s a hasonlított nászának. Világosságot (erőt) mégis ez az alkalmi szülött áraszt magából, ez hatja át a hasonlat (valamint a vers) tagjait, összefogva őket, s egyszermind mozgásba lendítve „nászi” együttállásukat. A hasonlat potenciális látomás, hasonló és hasonlított optikai (és racionális) nézete egymásba-fordul, a kettő *mintha* egymás ösképévé válnék, *hasonlóan* a szerelmesekhez, akik perszónájukat (alkalmasint családjukat, tradíciójukat stb.) hazudtolva (vagy legalábbis félretolva) egy elemibb eredetiség(ük)re ismernek rá a másikon. Mondják, minél nagyobb a távolság, az ellentét, a különbség közöttük, annál elementárisabb a szerelem (reveláció). Említettem, hogy József Attila kapcsolódása az avantgárd izmusokhoz mennyire epizodikus, mégis, a hasonlat tárgyában ide kívánczik ama híres-hírhedt szürrealista (ha nem inkább dadaista) definíció, mely szerint „szép, mint az esernyő és a varrógép véletlen találkozása a boncasztalon.” Nos, ez valóban egy komplex hasonlatminta, benne az ironia, az analitikus vizsgálat alapeszközével (mint rituális tárgy-helyszínnel) – a boncasztallal. Ahol a szerelmi aktust a hideg leli. József Attila nem megy el ideig – vagy éppenséggel eleve (észrevétlen) túlmege rajta. Amikor versét azzal kezdi, hogy „Mindent, mi nem ennyivaló, meg-
rágtam és kiköptem.”, egy egész hasonlatvilágon hasít keresztül, az eszmecsere (szellemi anyagcsere) megannyi nyelvi trópusát felforgatva utasítja el (köpi ki, tehát: leplezi le, árulja el stb.) azt a konszenzust, amely a szellemi táplálék dolgaiban nagyjában-egészében megállapodott. A dadaista definíció ironikus, hökkentő szellemességét nélkülözi ez a gesztus, a humort viszont korántsem; legföljebb a humor (lényege szerint is) itt bennereked a testiségben, önmagában, testnedviségében. Bennem, mondjuk, mint a vers olvasójában,

de csak hogy annál elevenebben járjon át a hasonlat drámai ereje. A költő „asztaltársai” emlékeznek arra, hogy utolsó két évében gyakran kellett rágódnia végeláthatatlanul a betevő falaton is, mert nem ment a nyelés, elszorulhatott a torka, perisztaltikája a visszájára fordult, magyarán: szájában már az enniváló valóságát is kikezdte a kétely. S ez megintcsak nem mellékes körülmény; a József Attila-i vers épp annyira testi, zsigeri, mint tudati artikuláció. És persze pszichikai: „Magamtól tudom, mi a jó s hogy egyremegy, szappangolyó, vagy égbolt van fölöttem.” Lelki-émlékezeti, tudniillik, ha a versnek ezt a következő két sorát motívumaira és motivációira bontva kapcsoljuk vissza a fentebb idézett kezdő sorokhoz. A szappangolyó metaforája ui. nem csupán általánosságban származik a gyerekkorból, s nem is csak egyik kedvelt szóképe a kortárs költészetnek (főképpen az általa annyira csodált és szeretett Kosztolányiénak): József Attila szappangolyója magában foglalja az eltűnt szappanfőző apa imágóját is!

Akinek a lényére, vagy lényegi nyomára, már a három évvel korábban született *Szappanosvíz* című kis remekműben ráismerhetni; s persze nem csak az övére, az apáéra, hanem a Mamáéra is, az ég vizében kékítőt oldó mosónőére – bár a szappanosvíz animációja, erotikus játszisége (mint halálra szántsága is: „A szappanosvizet eléri / a halál és továbbhalad.”) inkább férfi lelkületre vall. Hogy is ne, a vers végére a szappanosvíz eltűnik, „Nem lesz.”, felszívódik, elszáll – kísértetiesen (!) a valóságos történet szerint. Mindazonáltal a *Szappanosvíz* játszi vibrálása kivételes(en ritka) derűvel ábrázolja ezt a veszteséget, igaz, hogy ugyanebben az időben, 1934 nyarán, írt ő még idillikusabban derűs darabokat is, köztük a „Kosztolányi-érzést” elsajátító, helyesebben mondva, átsajátító *Nyári délutánt!* Kosztolányit szemelgetve újra meg újra rácsodálkozom, mennyi íz, mennyi finom kis mozdulat, motívum, észlelet, amelyekre József Attila valósággal ráharapott, magához ragadta őket, mint apja varázserejű eszközeit, szerszámain (szimbólumait) a fiú; Kosztolányi, a „felszín esztétikusa”, ifjan Oscar Wilde-i szépség, majd később az egyik legvonzóbb, meleg tekintetű férfi, ráadásul a kor talán legjobban hangzó neve! egy anti-Ady!: biztosabb támasz nem is képzelhető a nála húsz évvel fiatalabb, törekeny testű-idegzetű-jellemű költő-aspiráns számára! Nem megbotránkoztatásnak szánom a törekeny jellemet; Németh Andor, a legközelebbi barátja és munkatársa illetve őt ezzel a minősítéssel, hozzá a sors-megszabta riválissal, Illyéssel összevetve, akit viszont hajlékony, okos, megbízható, vagyis önállóvá érett férfiként jellemez. József Attila, mint mondani szokás, nem nőtt fel. Nem szocializálódott, vagy: alul-szocializálódott, alultáplálódott, alulmaradt a növekedésben, a feltörekvésben, a különféle egzisztenciális versenyszámokban, anyagi gyarapodásban, szerelemben stb. – míg másfelől, megintcsak egy idevágó mondással, haláláig nem szűnt meg kötni ebét a karóhoz. (Akár avval jött sajátkezűleg, akár másolási hiba változtatta a kórót karóvá.)

Kosztolányi verse 1917-ből, *A bús férfi panaszai* című kötetben, így kezdődik: „Most harminckét éves vagyok. / Nyár van. / Lehet, hogy tán ez, amire / vártam. / Egészséges bronzarcomat / aranyfénnel veri a nap / és lassan / megyek fehér ruhában a / lugasban...” Boldogítóan, mosolyra fakasztóan gyönyörű sorok, buzdítanék mindenkit a sokszori elolvasására, ízlelgetésére... – azután arra, hogy vegye elő József Attila *Nyári délutánját* s a *Könnyű fehér ruhábanját*, a könnyűjét és a nehezét s – álmélkodjon. Nem

azért, mert a tanítvány fejére nőtt a mesterének, ilyen műhelyi viszony nem is létesült közöttük, no meg a Kosztolányi darabját ki érezhetné felülmúlhatónak; otthonosság, bensőségesség, beléfoglalva a befoghatatlan zsarátnoki idő; érdemes végigidéznem, az első részt legalább: „Pipámba sárgálló dohány, / a füstje kékes, halovány. / A fák alatt egy kerti széken / alszik szelíden feleségem. / A küszöbön fiam. A szeme kék láng, / nagy szőke fej. / Álmos, puha száján csiklandva csorran / a lanyha tej. / Vad délután, a föld parázsló. / Rézszeg virágok és darázs-szó.” (Kérem az olvasót, ha csak teheti, vegye elő Kosztolányi-könyvét és nézze meg a vers második részét is, mert a gyönyörűség, a szívfájdalomé, avval telik csak be.) Impresszionista elemiségek, bizony, vadságok is, a pipázó színek játéka a küszöbön (!) fekvő fiúgyermek lángoló szemefényével stb. – csoda-e, ha Kosztolányi máig hódítja velük az embert. József Attila ehhez képest – idegen, alkalmasint idegenítő. *Nyári délutános* impresszionizmusa is kábé úgy aránylik a Kosztolányiéhoz, mint Van Gogh esetörvénylése a kortársai színpompájához. Nyersebb, fizikaibb s egyszersmind érzékenyebb-sérülékenyebb is amazokénál. Tárgyát nem uralja, nincs egészen otthon benne, figyelme ezért fragmentáltan, a szó, a nyelv sugalmazásának is alávetetten követi, illetve idézi elő a jeleneteket. „Cseveg az olló. Néne / nyesi a pázsitot, / guggol. Hátulról nézve / is látni, ásitott.” Így az első versszak. Elsőre talán nem több, mint egy kedvesen groteszk, humoros jelenet, ám ha tovább tartjuk szemünket az alákanyargó, enjambement-os alakzaton, lassan játékba kezd egymással az összes elem, a csevegő olló az ásitó nénivel, jól lehet – s kicsoda humora ez a szóképnek – ő csattogtatja, fecsegteti az ollót, a guggoló néni, akinek a háta árulja el, hogy a szájával (a szájában) mi zajlik. Milyen – mögöttes – szóbeszédek. A hátulnézeti szájban, mely az olló néma párjaként éppen hatalmasra nyílik, ameddig csak a csontok ollója engedi, s emígy talán hogy szintén – az olló dolgát követve, annak mintájára mintegy – a fűbe harapjon. Guggolva persze, mely pozitúra már eleve erős jelentésekkel dúsitott. (Nota bene: amit hátulról nézve látunk, azt voltaképpen sejtjük, projektáljuk – látomás-tervünk támad róla; s ebben az értelemben itt a „csont-olló fogantyúja a mi kezünkben, itt tehát expliciten is a költőében: ő az tehát, aki a nénin keresztül a fűbe készülhet harapni.) És erre az „ásitott”-ra szól rá a második versszak színdús, mediterrán polifóniája: „Rádió nyüzsög. Szárnyak / dongnak az üvegen. / Lágyszélők táncot járnak / a puha füveken.” Majd a harmadik szakasz kezdése: „Az idő semmit játszik...” Mennyi, hányféle „elmeillata” bomlik ki hat karcsú sorban a fűnek, a fűvel s a fűben – s egyelőre – a fű felett történő foglalatosságnak; helyesen mondtam-e, hogy József Attila nem uralja a tárgyát, nincs egészen otthon benne (mondjuk Kosztolányihoz képest)? Talán igen, ha uraláson a pozicionális fölényt értjük, az alany ön-kényű fölényét tárgyával, tárgyaival szemben. A vers esetében a költő uralmát a nyelven; amikor a költő mondandójához igazítja a szóba hozható nyelv „textúráját”, magára próbálja, felölti, át-szabogatja s így tovább, valóban úgy, ahogy azt az állítólagos alkalom megkívánja. Mert szó sincs róla, hogy többnyire ne így működne, ne így használná a nyelv; az a szürrealista vagy dadaista automatizmus, amely szándékosan a véletlenre bízta a jelentést (mint termést), csupán egy karneváli közzjáték a költészet „évadaiban”, belekalkulált jelmezkaosz az agyonunt (kimerült) uniformításban. A József Attila-i szóamlás pedig – eltérően az előbbi két módozattól – kimeríthetetlen. Amikor azt mondja: „Az idő semmit játszik”, a megelőző két versszak nyelvi (idő)játsszadozását reflektálja, összegzi, máris egy újabb (nyelvi) játékkal (mely a rákövetkező három sorban nyilvánul meg). Anélkül, hogy végig-

mennék itt az egész versen, a játék fátum-motívumára hívnám még fel az olvasó figyelmét, a záró szakasszal: „Boldog vagyok? A kedves / mellettem varrogat / s hallgatjuk, amint elmegy / egy vak tehervonat.” Ugye, elég egy visszapillantás az impresszionista-idillt indító hátulnézetre, hogy a vak tehervonat nyomatéka meglegyen, s ugyancsak, hogy ez a motívum a költő életében, költészetében, valamint az általa megismert kultúra kontextusában mi mindenre játszik; evvel az egyetlen – váratlan – jelzővel: *vak*. S hogy kitésszék: a teljesnél gazdagabb, mondjam ki: transzcendens színskála éppen a vers horizontját átszelő, illetve kijelölő *vak*sors-motívummal bomlik ki egészen.

Ahány vers, annyi individuum, ám ahogy az élővilág individuumait is végtelen sok fogható és (fel)foghatatlan szál fűzi egymáshoz, úgy az életmű egyes, gyakran egymástól legtávolabbra esni látszó darabjait is ilyesfajta szálak nyalábjai tartják össze, s ennek egyáltalán nem elsőrendű tünete és bizonyítéka az, amit a művész (költő) kézjegyenek, stílusának szokás nevezni. (Többnyire helytelenül, összetévesztve a stílust a modorral.) A József Attila-i stílus, persze, összetéveszthetetlen. Ne tagadjam el, hogy engem például olykor irritál is, vagy azért, mert éppen túlettem vele magam, vagy mert túlságosan ismerős esetségekre, idétlenségekre, szálnalmas sóvárgásokra ismerek rá benne; hajlok ezért megérteni valamelyest a kortársak averzióit is, zavarodottságát „ennek az embernek” a verseit olvasván-hallván, avagy hitetlenkedésüket, hogy „pont ez a kis akarnok, törekény nyeszledék mondja ki nekünk a tutit.” (Hasból idéztem, mai – rossz gyomrú – nyelven, ám a következőt már neves és fontos forrásból teszem): „Az a gyanúm, hogy a dalnak ez az apátlan-anyátlan Kakuk Marcija szívesen elálldogál a tükör előtt s elébb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és kefés asszony gazdátlan árváját, mint az itt közölt verseket.” Így! Németh László, 1929-ben, a *Nyugat* decemberi számában; egy 27 éves fiatal orvos és író kijelentése egy 24 éves költőről, „vesébe látó” intonációval, s alighanem a József Attila-i tragédia egyik alkalmi bakterjaként; s ugyancsak a sors és a történelem koprodukciós tréfája lesz, hogy a háború után alapított József Attila-díj első osztásakor ő is ott szerepel a díjazottak között. Maga a költő pedig, miután Németh kritikája mögött Babitsot sejtí sugalmazónak, megírja hírhedt tanulmányát Babitsról, s avval egy életre sikerül kiejtetnie magát az elkövetkező évek Baumgarten-díj-várományosai közül. Németh László szorgalmából írta kritikáját (rosszindulatú, s főleg lekezelő a hangja, észrevételei azonban nem alaptalanok), József Attila bosszúból a Babits-tanulmányt, amely viszont, szerintem legalább, zseniális szupervíziója a babitsi lírának. Kevesen ismerik a Németh László-dolgozatot, ezért idézek belőle egy érdekes passzust: „A hasonlat az élc mechanizmusa szerint jön: mélyről és váratlanul, mint metán a mocsárból s tudatalatti gondolatsorok fejeződnek be benne, de fölfelé szökőben a tudat felsőbb rétegei is hozzáadnak valami metaforaszerűt, az élc éle letompul és költészet tapad hozzá. Mintha valaki a kényszerű fintorát az ihletett szépmondás arcjátékába mímelné át.” Érdekes már az is ebben a keletkezés-leírásban, ahogy Németh magától értetődően különbözteti meg az élc mocsárból feltörő metán-minőségét a tudat felsőbb rétegeiben megszálló költészettől (a minőségtől!), amelyből az alulról jövő még időben magára aggat ezt-azt – szókimondása hátha így ihletetté s széppé nemesül. Egyszóval azt ne higgye ez a mitugrász önjelölt proliköltőcske, hogy izgága, mocsári széptevésével bárkit megtéveszthet: a Parnasszusnak ma is akad még szakavatott őrző-védelmes embere. Parnasszuson értsük itt az akkori *Nyugat*ot, ahol a kor irodalmi

kiválóságai anyakönyvezettek. Megfordítva az oksági viszonyt: ahol kiváltak az anyakönyvezettek (ld. „Meggzűlettem, elvegyűltem és kiváltam.”). Természetesen nem itt a helye, hogy hosszasan eltűnődjem az ifjúkori rivalizálás tisztos vagy tisztességtelen, nyílt vagy alattomos, naiv vagy/és körmönfontabb, netalán sértettségéből stréberkedő módozatain, mindenesetre Németh László „leleplező” kritikája a *Nincsen apám, se anyámról* mondhatni szerves folytatása a pár évvel korábbi Horger-szankciónak, sőt, azt hiszem, hogy ez utóbbinál súlyosabban érintette József Attilát; elvégre Horger gesztusában az elismerés is bennefoglaltatott, a negatív elfogadás, mint egyik fajtája a nagyra becsülésnek, evvel szemben a Németh-írás épp a költő autentikus, költői igazmondását (az igazmondásra való képességét? tehetségét? becsületét?) vonta kétségbe. A rátermettségét. S bár csekély a valószínűsége, hogy Németh Babits sugalmazására vélekedett így a költészetről és a költőről, József Attila okkal érezte mégis őt, a hivatalos költőfejedelmet a diszkvalifikálása mögött – hiszen ezt az igazolványt (bizonyítványt) az intézmény állította ki róla. Írásában Németh a *Medáliákat* (például) egész rossznak, elhibázottnak, elsiertettnak mondja. Idéz is elrettentésül belőlük, az ötödik, „disznó”-s részt, abból is a második versszakot: „S ha megrándul még bőröm, az egek, / hátamról minden hasamra pereg; / hemzsegek majd az apró zsírosok, / a csillagok, kis fehér kukacok – – –” Nézem, mi lett itt – disznó-mód – elsietve, agyonrontva: netán a zsáner (lehetséges) implikátumai? Hogy kikiserkennek, akár a serte? Szurdossák (vagy sikálják?) az ember (kantiánus) tekintetét? Németh azonban nem az anarchista (ma dekonstruktivistának mondanák) morálfilozófiát kárhoztatja ebben a költészetben, hanem – a mindenkori rendreutasítók fölényével – az éretlenséget, mondjam-e: helyén-nem-valóságot.

Egyik legutolsó, 1937 novemberében írt versében olvasom ezt a talányos szakaszt: „Korán vájta belém fogát / a vágy, mely idegenbe tévedt. / Most rezge megbánás fog át: / várhattam volna még tíz évet.” (*Talán eltűnök hirtelen.*) Németh László észrevételét igazolná vissza ez a passzus? Ha azt veszem, hogy József Attilát semmiképp nem hagyhatta érintetlenül a nyolc évvel korábban róla megjelent kritika, hogy ő más pályatársaknál is érzékenyebben fogadta a reakciókat, akkor igent kell mondanom, akkor a tíz évet többé-kevésbé szó szerint kell értenem. A költő tíz évvel megelőzte saját (élet)korát. De mit értsek az idegenbe tévedt vágyon? Talán a pszichoanalízis szellemében fogant (!) kisgyermek-kori incesztus gondolata fogalmazódna meg benne, így? Ilyen egyszerűen – egyszerűs mind abszolút titokzatosan? És amelyről mondjuk Németh László, az ő nyíltan szorgalmazott prüdériájával (kálvinista erkölcsiségével), hallani sem igen akart? Mert az „idegenbe tévedt” mellékmondat valóban olyasmit állapít meg, ami – különösen, ha összeolvasom a vers első mondatával: „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom.” – nem csupán az otthon, az otthonosság, hanem a személyiség elvesztésével is felér. Olvasam még egyszer: „Korán vájta belém fogát / a vágy, mely idegenbe tévedt.” Logikusan ez annyit tesz, hogy belém marva, rám harapva a vágy – nem haza, hanem idegenbe talált. Ám az erre következő mondat mást sejtet: „Most rezge megbánás fog át: / várhattam volna még tíz évet.” Egy finom, tisztán hallható, ugyanakkor alig észlelhető szójáték bizonytalanítja el, avagy mélyíti tovább a jelentést: „vájta belém fogát” – „rezge megbánás fog át”; elsőbben az agresszív behatolást végző fog mint névszó, majd másodjára ugyane hangalak cselekvő, igei szerepben: ami velem történt tehát, még hozzá tévedésből, azt

most mégiscsak *egyedül* az én tisztem megbánni. Skizofrénia? Ha tudnánk, szükség-használatán túl is, hogy mi az! S ugyan a költő nem él a *fog* segédigei jelentésével, a versszak tíz éves időstruktúrája ezt is magában *foglalja*; implikálja, más szóval (ha mégannyira idegenkedünk is ettől a szótól), mint ahogyan a következő versszakban is újabb szerepkörben játszatja meg a szóalakot: „Dacból se fogtam föl soha / értelmét az anyai szónak.” És példázandó József Attila feneketlen humorérzékét, amely a legrengetőbb (rezge) bánatban is vezérfonala marad, íme a fentieket reflektáló-összefoglaló két sor: „Majd árva lettem, mostoha / s kiröhögtem az oktatómat.” (Horgert! – képzeljük csak el; nem azt, hogy akkor, ott, hanem itt, idézetül, a versben!) És innen ismét visszatérve a versnyitó „talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom”-ra, valóban, mintha magának a versnek a metaforájára, kimeríthetetlen sűrűjére (erdejére) bukannék; amelyet az utolsó versszak hirtelen-téli képe sem cáfol, legföljebb reménytelenné csupaszít – tisztáz! „Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknök / és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek.” Persze, azért hogy ez igazán „szóljon”, elmulasztatlan felmondanunk a vers második szakaszát: „Már bimbós gyermek-testemet / szem-maró füstön szárogattam. / Bánat szedi szét eszemet, / ha megtudom, mire jutottam.” S a rákövetkező szakaszban, amellyel a vers idézését kezdtem, valóban ez a szétszedés teljesül: „Korán vájta belém fogát / a vágy, mely idegenbe tévedt. / Most rezge megbánás fog át: / várhattam volna még tíz évet.” Kicsoda, micsoda hát ez az idegen(ség)? A skizofrénia elméleti leírásai kevésnek bizonyulnak a megértéséhez, annál is inkább, mivel a poétikai megjelenítés tökéletesen harmonikus, a logikai-grammatikai „hiba” (vagy „csel”) belesimul a beszéd ritmus- és rímjátékába, fülem a legtisztább, legkönnyedebb *bel cantót* érzékeli. Hallásra csupán a dallam, a harmóniák fenntartó-vivőerejét észlelem, érzem csak, hogy a rendkívüli szépség *észbontó*(an nehéz) anyagot sugároz. Majd akkor döbbenek meg, amikor a szorosabb-elemző olvasáskor észreveszem, hogy hiszen a költő pontosan ezt (is) mondta, azt-és-úgy beszéli most, amit az imént „felkonferált”; maias szakzsargonnal szólva: a vers keresztbe-kasul önreferenciális. Mert, természetesen, a „konferanszié” ugyancsak szerves része a (költői) eseménynek, a metapoétikai mozzanat nem válik külön a poétikaitól. Legszívesebben azt mondanám: hipernormális ez a versbeszéd, a zavarodottság teljes biztossággal ábrázolódik benne, a költő ura anyagának. Ám ez így szintén nem igaz. Az viszont az, hogy a költő is anyaga anyagának, s így az anyag is költője anyának. Kissé durvább szójátékkal élve: a költő (József Attila) elveti magát (aláveti magát) a nyelvben (a nyelvnek), hogy abból kikelvén mintegy maradéktalanul (az esztétikai ítélet számára) megmutatkozhassék.

Mindenkori kérdésünk marad azonban, hogy a műalkotásban mint rendhagyó cselekedetben (amely ezért legalább annyira – passzív – esemény is, mint amennyire aktív kezdeményezés, illetve közreműködés) mi akaródzik a világra jönni? Mi eltakaródni – mi feltárulódni? Otthonra, védelemre lelni, valamint kitevődni az ismeretlennek (idegenségnek)? Ahogy, mondjuk mellel, ez amúgy is szakadatlanul történik az emberrel, s talán minden élővel, amely a természettel természetszerűleg meghasonulva elkülönбöződik – a világtól, hogy kénytelen (s hogy kénytelen szójátékkal éljek) nekivágjon a vakvilágnak. Nem tudjuk, nem tudhatjuk megbízható hitellel, hogy miféle játszma folyik az (élő)világban. A költő mégsem hasraütésre animálja a figyelmét felkeltő jelenségeket, *hasonlatai*

belőle magából eredve játszanak el a meghasonlás gondolatával – ám ez a gondolat szintén különbözik a teória és a praxis szillogizmusától, illetve kauzisztikájától. Különbözése viszont igenis bennefoglaltatik a testiségben (hasban, gyomorban, szívben, májban stb.), mindabban, amitől az alany(i költő) képtelen maradéktalanul elkölönözödni, s amely maradvány ezért valósággal reávetül a dologi világra. Németh Andor, a költő talán legközelebbi munkatársa és barátja meséli, hogy egy író–olvasó találkozón, ahol ők az írás műhelytitkaiba voltak „hivatalosak” beavatni közönségüket, József Attila, nagy megrökönyödéssel, fiziológiás intimitásáról tartott előadást, hogy ti. versírásában hogyan hatott ihletőleg székleitviisszatartása. Nem hiszem, és ezt Németh sem mondja, hogy József Attila provokálni, megbotránkoztatni kívánta volna ezzel a közönséget; inkább komolyan véve a beavatást, naturális hűséggel próbált számot adni arról az eseményegyüttessel, amelynek a mű csupán az egyik, az elvárás szokásnak megfelelő terméke. Ráadásul mennyire ambivalens termék: „Amikor verset ír az ember / nem írni volna jó” – írja egyik töredékében. A testnek, talán minél könnyebb és törekenyebb, annál súlyosabb a szava a műalkotásban. Meglehet, József Attila szavai ezért (is) öltének (oly könnyen) testet, egymásba fogódzó, ölelkező vagy egymással birkózó testi konfigurációkat, és már igen korán, az úgynevezett inasévekben is; 1922-ben, tizenhét évesen készítette első vázlatát a *Tanulmányfej* című szonettremekének, majd 1934-ben, tehát 29 évesen fejezte be. Portrét a magyar szörfestészetben (és a festészetben?) ehhez fogható erejűt nem ismerem, pedig egy ecsetvonása nem rugaszkodik el attól, amit a címben ígért: tanulmányt készít. Iskolamunkát, amelyben a mesterségtudását méri fel, óvakodva bármely „szubjektív” részrehajlástól, beavatkozástól. Csak a szonett indítását idézem, majd a záró tercint: „Mély szürkeségbe szédült át a reggel.” És: „Ködlepte, síkos szemsikátorában, / véres kövön a mámor tántorog. / Csak ül. S alakján bárgyú lomhaság van.” Önmagukat átható (szó)képsorok, amelyeket alkotójuk mesteri keze mintha nem is formázna, hanem *csak előtámogetja* őket, mondhatni, bizalmat szavaz nekik a megmutatkozásra. S ekkor sem az ő, hanem azok saját szavát hallatva.

József Attila nagyszerű, ugyancsak 1905-ben született cseh kortársa fejezi be egyik rövid versét (gnómáját) evvel a mondattal: „És legyen meg a vers akarata!” Hatalmas hatású, borzongató és borzongatóan szép is ez a mondás, de érteni legfőljebb intuitíven érthetjük. Hiszen mi a vers? Bianco, amolyan (kitöltetlen) csekk, el nem árulja önmagában, hogy tartozójának vagy a behajtójának akar-e jobban kedvezni. Feladójának-e vagy a fogadójának. Mainapság ez egyre tisztázódóbban bonyolítódik a piacon, olyannyira, hogy pl. a műkereskedelemben a „tőzsdére” bekerült alkotások eredeti (alkotói) értéke és értelme jószerivel már semmit sem számít – a vers, a mű akaratát inntentől fogva kizárólag a forgalom dinamikája szabja meg. Köztudomású, hogy az esztéták, műítészek, az úgynevezett szakértők szinte kizárólag brókerként üzemelnek, illetve reménybeli gyűjtő-kereskedőként. Ilyképp tehát szabad a gazda a mű (a vers) akaratát illetően. Még azt sem túlzás mondani, hogy – aki kapja, marja. S ezen még Schopenhauer vagy Nietzsche akarat-fogalma sem (igen) képes változtatni; vagy a genetikusok kedvenc állítása, miszerint az élet él és élni akar (kivált ha hozzáveszem Freud kényes-kínos halálöszönét, amely különösen a műalkotásban nehezen eltüntethető mellék- vagy mondjam így, árnyék-motívum). Az ambiguitás, az ambivalencia nem csupán értelmileg és érzelmileg tartja fogva a létezőt a legstabilabbnak tetsző állapotában csakúgy, mint a legnagyobb elragadtatásában, de

mintha legbelső elemiségeit, fizikaiakat és lelkieket, valamint a környező valóságot sem engedné ki *szorongatásából*; észleljük-e tudatosan is ezt vagy sem, a szorongáson magán sokat nem változtathatunk. Hiszen ha közelebbről (azaz a *megfelelő* távolságtartással) nézzük: a szorongás (szorongásunk) mindig valami általános, vagy eredendő(en *kimondhatatlan*) ellentmondásra referál. Valami semmire. Vagy így: valami – semmire. Mire törhetne hát eszerint a vers (a mű) akarata? Mondható-e, óvatosan, hogy a – semmitmondásra?

„Megalkotom szerelmemet...” – mondja a költő a *Könnyű, fehér ruhában* záró szakaszában. De hogyan jutott el idáig? Idézzem még egyszer a kezdést: „Mindent, mi nem enivaló, / megrágtam és kiköptem.” Van ennek a kijelentésnek egy eddig nem említett szólás-fedezete: szavaidat rágd meg jól, mielőtt kiköpnéd (kimondanád) őket. Akarva-nem akarva (tudva-nem tudva) tehát, József Attila nemcsak elutasít valamit ezzel az indítással, de elő-állítja is mondandóját; magától tudja („Magamtól tudom...”) immár a jót – amely szerint viszont nincs érdemi különbség többé szappangolyó és égbolt (mint metafizikai igazságshorizontok) között. A világ tengelye (axis mundi), mintha szemtengely-törést szenvedett volna („Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.” – írta másutt vagy fél évvel korábban), ám épp e törés következtében a szem önmagát is képes most már látni. Képtelenség, persze, de minden kép alapijában ebből fakad; játékból. S ugyan a versben nincs szó szemgolyóról, a szappangolyó és az égbolt (látványos) megfeleltetése egymással ezt a *látóidomot* is megidézi; még hozzá kétszeres-kétféle módon: egyszer kívülről, a szappangolyó szivárványhártyás ragyogásában, majd másodszor belülről, az égbolt ívébe zárva; s amire kápráztató egyszerűséggel szól(hat) rá a második szakasz talányos „fenomenológiai” futama: „És tudom, mint a kisgyerek, / csak az boldog, ki játszhat. / Én sok játékot ismerek, / hisz a valóság elpereg / és megmarad a látszat.” Vajon a fentebbi szappangolyó=égbolt provokációját ismétli meg itt a költő? A valóság elpereg, mint az idő (perc, másodperc, pillanat!) – elpukkan, mint a buborék; látszata, képe, sőt képlete azonban belénk vésődik? Hökkentő párhuzamok; mert ha sok játékot ismerek, hiszen a valóság elpereg, akkor a valóság játszik velem, és én a valósággal; míg a látszat, az állandó; az a látszat, amelyet, például, a szappangolyó (valamint az égbolt) mutat nekem, törekenységében a törekenynek. Vagyis a valóság ez utóbbi viszonyban aktualizálódik, és számolódik fel szakadatlanul. A valóság, mely idejét múlja – személy szerint: múltatja. Maga (s magam) után hagyva a (kikristályosodott!) látszatot. Amelynek tükrében (avagy varázsgömbjében) *olvasható* a vers harmadik szakasza: „Nem szeretnek a gazdagok, / míg élek ily szegényen. / Szegényeket sem izgatok, / nem állok én vigasznak ott, / ahol szeretni szégyen.”

Ez volna a látszat(i valóság)? az el nem pergő realitás? (Vagy) pusztá szociográfiai önportré, summázattal, s egy finom szójátékkal: „Szegényeket sem *izgatok*”; nem érdeklek őket – miután a saját helyzetük (állapotuk) iránti érdeklődést sem sikerült fölkeltenem bennük. És itt jön a modern (s nemkülönben az úgynevezett posztmodern) költészet legkényesebb (szintén többszörösen *kínos*) argumentációja: „nem állok én vigasznak ott, / ahol szeretni szégyen.” Fölösleges kitérnem a mindenki által nagyjából ismert életrajzra, József Attila politikai-költői döntéseire és csalódásaira, illetve hogy ő maga mennyire volt

hiján annak a „természetes politikai ösztönnek”, amit a fentebb már idézett barát, Németh Andor, Illyés Gyulát jellemezve, hajlékonyságnak nevezett. Súlyosabb, nagyobb horderejű csalódottság formázza meg ezt a versszakot, ha a kijelentést filozófiai (esztakológiai) értelmében fogom fel, ellenbizonyítékul a szeretet keresztény apológiájára; ha csak egy hangyányit (lásd az 1926 nyarán született mives kis dalrajzot: „A bábok között elaludt a hangya...”) elvonatkoztatok a szoros biográfiától, hogy ráismerhessek a krisztusi paradigma romjaira: „nem állok én vigaszra ott” – s már tudjuk, és értjük is, hogy miért nem. Krisztus, katolikus (egyetemes) érvényűen, amint szégyenszemre áll – akként állja a tekintetünket. Ott, akkor, szó sem eshet a szeretetről, a körülmények kérlelhetetlenül ellene (szóismétlés) szólnának csak, magát a fogalmat (szeretet) is megcsúfolva egy örökkévalóság idejére – szólóan! S így, e gyászos fényben, még tovább fejlődik a versindító kijelentés értelme: „Mindent, mi nem ennivaló (lásd Logosz, lásd Ige), / megrágtam és kiköptem.” Olvasóként persze arról se feledkezzünk meg (amit megéltünk), hogy a szeretet mindig valaminek (vagy valakinek) az elfogadását, igenlését jelenti, míg hiánya a (meg)tagadását (meghazudtolását, megcsúfolását, elutasítását, megszégyenítését stb.). József Attila szerelmi és táplálkozási szimbolikája valóban mindenütt megőrzi a kultúránkban különválasztott két fogalom: önfenntartási és fajfenntartási ösztön természetes szimbiózisát, evidens egymásban és egymásból élősködését – e helyütt végső tisztázottságúvá főzöttten-szöttten; hiszen, ahogy már utaltam rá, a szappangolyó metaforája magában foglalja az ő eredetét, azt az apát is, aki – eszmélése előtt még – szórén-szálán eltűnt, felszívódott, aki idegenbe illant el szappanait főzni; ám a szappan mint testi tisztálkodásunk szimbóluma, s ekként potenciális metaforája szellemi tisztázódásainknak is: szintén táplálék-eredetű! Minél ehetetlenebb, annál szörnyűsegebben, annál démonikusabban az! S ha pedig „egyremegy, szappangolyó, vagy égbolt van fölöttem”, akkor a mégoly sterilnek vagy éteritiztaságúnak tetsző égbolt sem lehet különb egy szappangolyónál.

„Vad, habzó nyálú tengerek / falatjaként forgok, ha fekszem, / s egyedül” – írja kevéssel korábban, 37 tavaszán a *Bukj föl az árból* című versben. A szappan, a szappanosvíz, az emésztés-emésztődés motívumai kavarnak itt egybe, kitüntetetten az emésztő magány témájára. A szappangolyó kristálygömbjének háborgó változataképpen, kronológiailag: előképeként, úgy, hogy a falat, amit ki kéne köpnie, az maga az én, míg amihez-akihez folyamodhatna kiszabadulásért, az a szappanosvíz (vad habzó nyálú tengerek) istene (emberarcú hydrája). Hanem honnan is még e kiszabadulhatnék? „Ijessz meg engem, Istene, / szükségem van a haragodra. / Bukj föl az árból hirtelen, / ne ránts on el a semmi sodra.” És így ez, bizony, már – ahogy a vers utolsó szakaszában mondódik is – lélegzetállító. Mert a semmi sodra nem más itt, mint amit közönségesen táplálékláncnak, az élet, az élő körforgásának nevezünk, természetnek – természetesen felfalás-felfalatás kínhalálán keresztül; József Attila azonban egyedüllétet mond, a magába-zárt individuumot, miáltal úgy is érthető az eseménykép, hogy a „Vad, habzó nyálú tengerek”, amelyeknek a falatjaként forgok itt fekvő, magamban, azok is mind-mind én volnék, rémület-verítékemben fürödve mintegy, elhagyatva büntető-eligazító instanciámtól, az istentől. Az Atyától. „...Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem” – fejezi be az emésztődés-szakaszt a költő, konstatálva (!), hogy félelmei, szorongásai (bátortalansága) mostanra mind ide koncentráltak, az értelmetlenségbe. Amit triviálisan hiábavalóságnak szoktunk

mondani. Az én hiábavalósága összebagyulálva a világ hiábavalóságaival – totális depresszió, mintha a világ maga eszmélne rá az én tudatában önnön abszurditására. Mert a világnak nincs egy másik, egy saját tudata, voltaképpen tehát kívül sincsen, a vad, habzó nyálú tenger csupán az énnel mint falatnak a forgását (forgatását), illetve elsodrását (ld. „idő árján”) végzi; valósít, más szóval, aktualizál, és elmerít, eltüntet (vagy kivet magából), tehát megsemmisít; mondhatjuk bármikor erre, könnyelműen: Ütött a Semmi Órája. Léha, nagybetűs pátosszal. Elménkről lehasítván az értelem – mely utóbbi visszazökken eredeti (*magától értetődő*) körforgalmába, táplálékká puhítva a táplálkozót, és viszont, *ad infinitum*, tovább. De hol az az elme, amely képes megbirkózni a két, egymást cáfoló magától-értetődés egyidejűleges valóságával, a táplálkozó-ürítkező és a céltételező (teleologikus) „fajtajával”, amilyen az ember – úgymond felsőbb sugallatra – fölszerelkezett. Táplálékát (táplálkozását) eztán eszköznek ítélve-tartva, ahhoz, hogy – célba érkezzen. József Attila végtelenül komplex és végzetes vasúti szimbolikáját karikírozva: mintha életet javát étkezőkocsiban töltve nyomulna célállomásra célállomásra. Eleszegetve és elleszegetve. (Mennyire más tónus illeti meg az – energiahordozó – tehervonatokat, vagy azokat, amelyek a költő halála után *hét* évvel indítottak el célállomásuk felé!)

„Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem” – tehát. Tehát: „Meghalni lélekzetemet / fojtom vissza, ha nem versz bottal / és úgy nézek farkasszemem, / emberarcú, a hiányoddal!” Egy lélegzetre tehát muszáj visszakoznom az életrajzhoz. A botot (seprűnyelet) a Mama táncoltatta meg néhanap a kisfiú testén, s ugyancsak a kisfiú próbálkozott ilyenkor, bosszúból, kifulladás e mostoha (!) világból. Itt a versben meg épp fordítva: bottal üttetné a – megboldogult – régmúlt nyomát, amikor pedig még korántsem volt mersze bármihez, s ha alkalomadtán egy bukta elfalásához mégis, a büntető bot túlsó végénél mégiscsak ott derengett az *emberarc*. Eltorzultan, de az. Nézhett vele farkasszemem a rosszcson. (Ebadta kölyke stb.) Nem léhaságból ez utóbbi szavak, inkább csak érzékeltetni szeretném, hogy József Attila humora milyen elementárisan töri át, egyszerre komponálja és dekomponálja is a versbeszédet, no nem ironikusan, nem distanciát teremtve a szó és szólaló között, hanem – mintha szellemet idézne: „lélekzetemet fojtom vissza”; pszichoanalitikusok ezt regressziónak mondják. A gyermek hiszi úgy, hogy akaratával elállíthatja lélegzését, s ezáltal megtorolhatja a rajta esett sérelmet. Akciója a valóságban, otthonias körülmények között, általában könnyes derűt vált ki a többiekben, kataritikusan komikus hatást kelt, fagyot olvaszt. Mindenki megkönnyebbül (fellélegzik). Itt viszont eszelős gyámoltalanságban idéződik meg a jelenet, a (gyermeki) fenyegetőzésben rejlő humor elfekető, fekete komédiává fejlődik a (mono)dráma; előképül a *Könnyű, fehér ruhában* záró szakaszának. Tegyük azért hozzá, hogy amit én a vakfeketeségben is humornak nevezek (humornak érzékelek), az élesen különbözik a vigalmat (megkönnyebbülést) szolgáló humorizálástól; József Attila humora (valamint tragikus ereje) talán épp abból fakad, hogy a gesztikus, tartalmi (maga-tartási) regressziók a műalkotásban szinte végtelen teherbírási, szerves szerkezeti elemekké válnak, meghaladva (mint a szappanosvíz a halált) hulladék-állagukat; szemlélhetővé válik a kézzelfogható és megfordítva: kézzelfoghatóvá a kép. Tapinthatóvá, pontosabban, mert a József Attila-képek egy alvajáró biztosságával sorjáznak elő az elme-térben, mintha közvetlenül a nyelv emlékezetét ébresztenék – vagy riasztanák éppen. Ahogy a *Magány* című, átkozódó verset indítja: „Bo-

gár lépjen nyitott szemedre.” Riasztó képkíváncsi, ám ha indulatát üledni hagyom, lassankint a nyelvi forráserő szökik a szemembe: *szembogár*. Ezt az alakzatot hasítja szub-elemeire a mondat, s innen a kép *sugárzó* szépsége. Ugyanennek a versnek a zárata kezdődik így: „Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon, / látom a szemem: rám nézel vele.” Nyelv- vagy tudathasadás – a *Könnyű, fehér ruhában* mintájára mondható: egyre-megy. A téboly általános (egyetemes) érvényű, anélkül azonban, hogy akár az egzisztenciális, akár a metafizikai tét, egymásra hárulva, semlegesülne; sőt: némelykor már-már úgy érzik, mintha a vers nyelvi egzisztencialitása cserélne szerepet az én-tudat *metafizikumával*, magára, ha nem magába öltve ez utóbbi tényleges fizikai tüneteit. Pillanatnyiságait, a hozzájuk társuló észleletekkel. József Attila motívumai úgyszólván önálló életet élnek, oly kéretlenül bukkannak fel és szövődnek újabb meg újabb mintázatokba – hajlok rá, hogy azt gondoljam, költőjük valóban egészen kiszolgáltatott médiuma a bennük aköröző fejleményeknek. Egyik korai, 1928-as versében (*Gyereksírás*) például így jelenik meg a bogár: „Óh, magamban vénít az idő! / Hanyatt esett bogár bújá ráz, / kezem-lábam ríva hadonász, / mint viharban ezer rózsátó.” Ott, akkor tehát, mondhatjuk, még rózsabogárnak *adja ki magát* a párja hiányát szenvedő, rafinált szétszedettségben persze, míg a kései *Magányban* ugyanaz a bogár már megfosztva minden idilli attribútumától; de nem a nyelvben rejlő potenciálistól (*szembogár*)! Döbbenetes belső motívikai rímet kapok, ha párhuzamba állítom a két vers (*Gyereksírás* és *Magány*) kezdő szakaszát:

*Anyám melle tárula feléd, –
erős valék mint az anyatej
s ajkad közül sírva folyok el,
édes fogad elejté csecset.*
(Gyereksírás)

*Bogár lépjen nyitott szemedre. Zöldes
Bársony-penész pihézzé melledet.
Nézz a magányba, melybe engem küldesz.
Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.*
(Magány)

Mondom újra, a korábbi versben a bogár-motívum a záró szakaszban jelenik meg, a magány témája ott bomlik ki, ám a felütés ennél is, amannál is ugyanazt a szerelmi (irracionális) élményt hozza; s megint, mindkét esetben a táplálkozás, táplálék és táplálkozó eredendő szimbiózisa, explicit és implicit tartalmak (nyelvi) jelzőcseréje: erős – anyatej, édes – fog, illetve magának a szerelmi aktusnak a mitologikus ősképe: „Anyám melle tárula feléd”; mert az erre rávágó két sor mint tényleges tárulkozás már erősen fallikus ízt kap, s csak a negyedik sorban, az elejtésben szelídül vissza tápláló (óvó) emlővé. A jelenet-sorban implikált felláció így az archaikus intonációnak megfelelő eredettörténet szerint aktualizálódik, és oldódik el a mindennapi nyelvhasználatból megromlott, trágár jelentésképzetétől. (Az ősképe a hermafrodita istent idézi meg, hasadása, illetve auto-aktualizálódása közepette.) Mint ahogy a másik, átkozódó versben sincs egyetlen trágár mozzanat; agresszió igen, az enyészet szellemi (nyelvi) autoagressziója, olyannyira, hogy – a bogár nyelvi (*szembogár*) nyomdokán haladva – a fogalmak fordulnak mintegy maguk ellen:

„Nézz a magányba” – a bogár velejébe, „Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.” Mindkét versben sürgettetik valami, páni-villámfényben, méghozzá egyszerre talán a tenyészet és az enyészet – ítélet gyanánt, apokaliptikusan. Festészeti példával élve, valóban nem tudhatni, hogy honnan s miféle forrásból esik a fény a vers *in actu* apokaliptikus eseményeire; ráadásul József Attila – és ez példa nélküli a kortárs költészetben – nem inszeníroz, nem választja ki a „szóban forgó drámájához illő” színpadot, vagyis a vers nála sohasem függő beszéd, amely a költő szereplőt elválasztja az őt alakító-megformázó aktortól; paradoxnak, sőt abszurdnak tűnhet, mégis, azt gondolom, a József Attila-i vers megannyiszor megelőzi (megjövendőli) a József Attila-i személyiséget (egzisztenciát, sorst). Íme három versszak a '34-es keletkezésű *Iszonyat*ból: „Akárha most született volna, / oly vörös; fején az erek, / mint póndrók, másznak vonagolva; / lába nagyujja megmered. // Üvölt és hápog; szopna s retten. / Inyével a homályba kap. / Csak mikor istenek születtek, / szülőikben kélt ily iszonyat. // A gyermek irtózáttól nyirkos, – / ha adja, miért veszi el? / A leány hideg, mint a gyilkos. / Az udvaron vak énekel.” Lehetetlen szétválasztani, külön-szállazni itt az írás és az emlékezés valós eseményeit a mitológiai allúzióktól; történet és keletkezés-történet involválja egymást, mégpedig úgy, hogy az egész (nem csak az általam idézett passzus) szöveg erotizálódik, illetve, s ez éppoly fontos, fájdalom-érzékelően viselkedik. Sőt: az erotikus (vagy szexuális) telítődés azonnal asszociálja a görcs, a tónus merevedését, akár a hullamerevséget; még egy 1926-os keletkezésű (21 éves ekkor!) versében (*Engem temetnek*) mondja: „Emlékem egyre merevebb lesz.” S ide, ehhez a feneketlen mélységű ambivalens képzethez kötném még az imént érintett *Iszonyat* című vers egyik döbbenetes erejű, hallucinatív hasonlatát: „A fiú köhög fuldokolva / s mint bot, ha török, úgy kiált.” A szó szoros értelmében *roppant* hatású hasonlat, amely azonban akkor indul csak igazán virágzásnak (ez utóbbi hasonlattal szándékosan élek, hozzáhangolando az életmű természetéhez: „karóval – vagy kóróval – jöttél, nem virággal”), ha motívumvariánsait és a biográfiai eseményeket is számba veszem; például, hogy a Mama (fentebb már erről is esett szó) bottal, seprűnyéllel verte, igaz, nem a szopós, hanem az elemista gyereket. A bot tehát többszörösen animálódik, perszonalizálódik, ahogyan a gyermek is ezerfelé ágazódva – ezerféle mélységet idézve – hasonul; ismételjem meg: „Meghalni lélegzetemet / fojtom vissza, ha nem versz bottal”...

Istenem, emberarcú. Kényesebb, a botnál is törékenyebb motívum aligha képzelhető ennél; hiszen ő ragadja fel (vagy ejti el, vagy hagyja önműködni) a botot is, nélküle csak a kétségbeeső összevisszaság, farkashorda, farkasmagány, farkaséhség, ordas eszmék és így továbbja a kimerülésig – az önemésztő hányingerig (amelyben már az önutálat is benne); farkasszemet nézni a hiánnyal – így már majdnem triviális. Az élőlény gyámoltalansága csupa trivialitást asszociál. Legalábbis a motívumok szintjén. Közhely, hogy ami nem enivaló, azt kiköpöm, de vajon ugyanígy közhely-e az is, hogy közhellyé vált, mivel kiköptem? A két közhely között hatalmas belső feszültség támadt, mely lehet a humor és lehet a tragédia forrása is, talán attól függően, hogy a feszültség mennyire katasztrofális (habár éppen ez az, ami *bensőségessége* okán racionálisan mérhetetlen). József Attila közhelyei szüntelen átváltozásban érik egymást, újabb meg újabb formájukat hozzák, a meghök-kentően infantilis képzetből egy szó túldúsításával ugrik át a legkomplexebb bölcséleti észleletbe; s ez az átcsapás természetesen máris visszahat előzményére is – mintha sze-

münk láttára kelne életre egy teljesen önálló, hogy úgy mondjam, a szemünk fényével játszó-versengő (szemünket hol élesre csiszoló, hol el-elhomályosító) organizmus. Fölélünk kerekedik és játszik velünk. Mint nála – vele – a szappangolyó. „Megalkotom szerelmemet...” – mondja, ami természetesen hathat súlyosan infantilisnak, ám triviálisnak semmiképp; abszurdnak annál inkább. Az ember alkothat szerelemből (sőt, csakis abból), de szerelmet – ?! Pedig ez a sor, ha nem is egyenes, de szerves folyománya az első versszakban feltűnő „Magamtól tudom, mi a jó” sornak, annak, ami szerint aztán egyremegy, hogy szappangolyóm vagy az égbolt kerekedik-e épp fölém. A hierarchián játszi könnyedséggel tör át az anarchia, dalos közvetlenséggel, miközben a dalban magában, akár a szappangolyóban, benne a megrekedt lélegzet. Hogy – *történetesen* – miért is, az a szeretetlenség–szerethetetlenség szakaszban megállapított. Az anarchista (sőt nihilista, destruktív) kiállítás tehát indokolt, belátható, az *alkotói* konzekvencia azonban nem az; szerelmet, ha egyáltalán, kizárólag a Teremtőnek (mint transzcendens mindenhatónak) állhat(ott) módjában alkotni, vagy a Lázadónak (akit nevezhetünk Lucifernek, Sátánnak, Antikrisztusnak stb.) ám ekkor már a „szerelem mögött” inkább vizálykeltést, gyűlöletet, pusztíthatnékot gyanítunk. A versszakot záró „könnyű, fehér ruhában” azonban a keresztény (krisztusi) paradigmát idézi fel, a hét-nyolc éves (látenciában lévő) gyermek számára az elsőáldozást, a tisztaságot és kiszolgáltatottságot, ami nélkül a megváltás elképzelhetetlen volna. De mit jelentsen az „Égitesten a lábam”? Azt hiszem, az egész versnek ez a központi misztériuma; nem a megfejtetlensége, nem a metafora kibonthatatlansága miatt; hanem mert itt érnek össze a versmotivika szálai: a szappangolyó, az égbolt, a játék, a valóság, szegénység és gazdagság, izgalom és vigasztalanság, valamint a földi lét összes bonyodalma, ontológiai megoldhatatlansága. Az égitest tehát az, amin mindig is állok, egyszersmind ugyanaz, aminek – akár más égitesteknek, akár szappangolyómnak – alávetődöm minduntalan. Roppanékony, elpergő idejű, a tulajdon valóságait meghíúsító héj, vagy kéreg, mint a tudatomé – rajta vagyok, hiszen rajta kell lennem. Krisztusi paradigma, amely azonban minduntalan önmaga zátonyán akad fenn, az idővel (ld. a valóság elpereg) szakadatlanul törést szenved, szakadatlanul meghíúsul; s hogy éljek a szó (szakadatlan) sugalmával: a szakadék (továbbá: szakítás) magában a héroszban (Krisztus is az! égi atya, földi anya) támad. Alternatívája az istenülés vagy a semmisülés; a versé ugyancsak. És a versnek formát kell öltetnie, minél egyszerűbb és áttetszőbb formát, amilyen a szappangolyóé is, amelynek az „élettartama” nem több egy pillanatnál (szívdobbanásnál, lélegzetnél); a vers, ha megvan, ezt a pillanatot foglalja magában, ezt a szerelmet alkotja meg a költő, ennek az égitestén ér talajt a lába. Nehezebb kérdés, hogy vajon az istenülés szándékával indul-e el ekkor az istenek ellen, mint egyik költő a többi költő ellen, vagy ütközetét másféle becsvágy motíválja. Kérdés az is, eldönthető-e egyáltalán ez a kérdés. Lélektanilag aligha. A költő magától értetődően első akar lenni, akarata mint a nietzschei hatalom akarása kényszeríti őt erre, de az áldozatra is, amit a versért-és-a-vers-által meg kell hoznia.

Miért Nietzsche? Semmi esetre sem a költői (poétikai és retorikai) megfeleltethetőségük okán, ilyen „diskurzus” nem létesíthető közöttük; Nietzsche még a legszárazabb pillanataiban is az egzisztencia romantikus pátozától hevül, József Attila meg éppen ebben különbözik el már a hangadó kortársaktól is: az ő modernitása már java ízeiben a máig

érvénnyel szólható talajtalan modernitás nyelvét forgatja, kötetlenebb mimikrával, mint előtte és vele egyidejűleg bárki, s ezért játékosabban, de kétségbeesettebben is. Géniusza az ambivalencia, de nem romantikus amplitúdóval, hanem a közvetlen érzékelés és reflektív észlelés derűivel és, mondhatni, idegrohamaival, lévén támasztalanul. („Idegeim elmeritem, / mint a hálót, / hust fogni s a nehéz vizen / könnyű álmot.” *Háló*) S ez csak egy szerény példa rá, hogy a dalszerű, népdalszerű forma milyen remekül hajlik a kezében a társtalan egzisztencia fizikai (biológiai) és metafizikai egybejátszására. Háló és álmom egymással, miáltal a tematikusan halászhalónak értett háló szépen feltöltődik másod-jelentésével is, foghatóvá téve az amúgy felfoghatatlan álm(odás)ú saját-húsvilágot. Amihez, vegyük észbe, természetünknel fogva nem tudunk hozzáférni. Mert hálóhelyünk, illetve egyetlen (valósnak vélhető) helyünk az egész-hálóban, benne vagyunk tetőtől talpig, ha feldőlünk, tüstént odaveszünk. Hova, persze? (Mert ez – is – a bökkenő.) Mert az idő többféleképpen is szedheti áldozatait, történelmien – pl. teleologikusan (célszerűen), és magától értetődően – mitologikusan (játékból!); isteni-emberi koprodukcióban. Gyermeiken. Az aranykor mindig gyermeki, mindújra ártatlansággal töltődik fel, isteni felelőtlenséggel, az örök reverzibilitás vagy éppen – az örök visszatérés (egyelőre gondtalan) tudatában. (A gond, mondjuk természetidegenségénél fogva, késlekedve-észrevétlenül illetve nagy szenvedélyek roamaiban megbújva ejti teherbe az embert.) Ahogyan az örök visszatérés gondolata is többféleképpen kísérthet meg bennünket; ám ezek közül kettő – a szóismétlést ezért sem kerülhetem el: – kísértetiesen emlékeztet egymásra: kísértés és emlékeztetés! A sorstragédiában (*Oidipus rex*), mint a modern, rejtvényfejtő bűnügyi történetben, a hős (vagy tettes) visszatér (sors)döntő (bűn)tette helyszínére; majd ennek a mondjuk bábjátéknak az árnyjátéka ismétlődik meg abban a modern, posztromantikus anamnézisben, amelynek a kidolgozója Freud, de heroikusabb, szenvedélyesebb elsőszülője (!) az a Nietzsche, aki az örök visszatérés-tanával egy egészen újszerű horizontot társít a történeti-történelmi gondolathoz – értelmezésem szerint úgy, hogy a sorstragédia zárt (mitikus) történeti sorrendjét megfordítva, a jóslatot (vagy átkot) akként prezentálja (!), mint amely mostantól fogva bármikor, bárhányszor, bárhol (az életben-e csak?) megeshet „velem”.

Említettem már elégszer, mégsem győzőm újra elismételni: *A könnyű fehér ruhában* – szerintem – legkülönösebb, mert leghökkentőbb sora ez: „Megalkotom szerelmemet...” Okkal kiálthatna fel erre bárki: A szerencsétlen flótás! (mert dudást nem szokás mondani), mi mást tehetne szegény, ha egyszer őt *páratlannak* teremtette az isten! Alkalmazsint persze ez a kiáltozó bárki sem biztos, hogy annyira biztos a maga dolgában, ám ettől még munkálkodhat benne a szórakozott részvét, elidőzhet emígy a mellékesebb tények zugvilágában. Hogy József Attila valószínűleg (!) nem imponált a másik nemnek. Vagy a másik nemből pont annak a néhány nemnek (! ezt hagyjuk meg derítésül!), akiktől olyanira szomjazta az elfogadó-befogadó igent. Nietzsche-ről szintígy köztudomású, hogy fellobbanó szerelme visszautasított, Andreas Lou-Salome határozottan nem viszonzotta a költő-filozófus érzelmeit, sőt, a kínos affért követően odébbállt Nietzsche barátjával. A párhuzam még sokáig folytatható volna, a két nagy faun(á)ra (JA-ra és FN-re) miért firtogatta az orrát az éppen imádott Flóra – jóllehet a természetben ez megfordítva szokott volt történni. Mégis elég, ha a párhuzam közös nevezőjét ebben a legmegsemmisítőbb ku-

darcban jelölöm meg, az „utolsó-szalmaszál-lobbanásban”, amelyben Nietzsche-nél is, József Attilánál is megfogant a (képtelenül mondva) autotranszcendentális abszurd. Amit semmilyen praxis nem igazolhat, igaz, meg sem cáfolhat. Komolyan vétele – nem, nem lelkiismereti, nem is logikai, hanem diszpozicionális kérdés. Nietzsche-t kivonatolom: az emberfeletti ember örök visszatérésére gondolok, amikor a „Megalkotom szerelme-met...” kijelentést (vagy bejelentést) próbálom meg újra-hangszerelni; szükségtelen ehhez ismét végigmenni a versen. Hiszen a hangsúly épp annyira az alkotáson, mint a szerelmen, épp annyira veszi saját kezébe a teremtés dolgát, mint Nietzsche-nél az emberfeletti ember, miután konstataulta, hogy – Isten halott (az ember meg túlságosan is emberi). És a(z) örök visszatérés? Az, oda, amiről fentebb már kimerítően szóltam: ide a földre, amelynek azonban a *konstellációja* – időközben, és a belső-helyzet-felismerés révén – *végtelenül* megváltozott; semmi esetre sem az a (t)alapzat többé, ami az ember számára eddig praktikus és transzcendens-hierarchikus is adta volt. Égítetté vált, a többi között, ami ugyan nem egészen újdonság (Isten halálát sem Nietzsche jelentette be elsőként), de ráhangolódunk erre a több-mint-átnevezésre nehézkesen megy még. S a nehézséget nem csökkenti, inkább tovább növeli a vers „játékelmélete” és példázata a szappangolyóval, amely akár a horizontot vagy az égboltot, akár valamelyik égtestet reprezentálja, mindegyik esetben az időtartamot sűríti, sőt töri bele egyetlen pillanatnyiségbe, mégpedig a szerelemalkotás teremtő pillanatába. Nietzsche a legmagányosabb magányról beszél, a legnagyobb nehézségről, amikor önmagának szegezi a kérdést, hogy „akarod-e, kész vagy-e így mondani erre a percre, ha azt hallod, ugyanez fog megismétlődni veled még egyszer és még egyszer a végtelenségig stb.” és az ő válasza az ujjongó, táncra perdítő igen. Egyikük táncol, a másikuk játszik a szakadék fölött. Flótázik. A vers keletkezési dátuma szerint fél évvel az öngyilkosság előtt, nyáron, a legfrissebb nyári hónapban, júniusban. Amikor az ember fölpillantva az égre az egész világegyetemet lakhatónak ítéli, szenvedjen bármennyire is épp itt alant; igen, igen ám... csak hogy ugyanebben a hónapban született a következő két töredékes darab is, a (*Majd csöndbe fagynak a dalok...*) és a *Majd...* Az elsőben: „Majd csöndbe fagynak a dalok, / a hősiség eloldalog...” s a másodikban: „Majd eljön értem a halott, / ki szült, ki dajkált énekelve. / És elmúlik szívem szerelme. / A hűség is eloldalog. / A csöndbe térnek a dalok...” Hősiség – hűség; hős – kutya stb. Hiszen a „hűség is eloldalog”-gal már a csalódott és – a maga módján – rezignált kutyát látjuk magunk előtt, amint kimúlt gazdáját otthagya elsompolyog (hogy mégse ismételjük a bámulatosan beszédes, többjelentésű és már-már képutánzó eloldalog ígét), kimúlt gazdáját, aki lehet éppenséggel a hős (hős) maga is, illetve a hős „szívügye” – hűlőben.